

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (KMÜ EFAD)

Karamanoğlu Mehmetbey University Journal of Literature Faculty

E-ISSN: 2667 – 4424

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/efad>

Tür: Araştırma Makalesi
Kabul Tarihi: 11 Ağustos 2023

Gönderim Tarihi: 4 Mayıs 2023
Yayımlanma Tarihi: 29 Ekim 2023

Atıf Künyesi: Demir, A. (2023). Güneydoğu Anadolu’da II. Constantius (MS 337-361) Dönemi’ne Tarihlenen Kalelerin Savunma Stratejisi Açısından Değerlendirilmesi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (Cumhuriyet’in 100. Yılı Özel Sayısı), 23-38.

DOI: <https://doi.org/10.47948/efad.1292548>

GÜNEYDOĞU ANADOLU’DA II. CONSTANTİUS DÖNEMİ’NE (MS 337-361) TARİHLENEN KALELERİN SAVUNMA STRATEJİSİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Abdurrahman DEMİR*

Öz

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde, Dicle Nehri hattında, Romalılar ve Sasaniler (Persler) arasında, bölgenin hâkimiyeti için uzun yıllar sürmüş olan çetin bir mücadele yaşanmıştır. MS 3. yüzyıla birlikte Roma İmparatorluğu, Sasanilere karşı sürdürdüğü saldırı stratejisini terk ederek savunma konumuna geçmiştir. Bu iki güç arasındaki mücadelede Roma İmparatorluğu’nun, sınır hattını koruyabilmek için çok sayıda kale inşa ettirdiği ya da bu kalelerin tahkimini güçlendirdiği antik kaynaklarda aktarılmaktadır. Özellikle çalışmamızın konusu II. Constantius Dönemi’nde, Dicle Nehri hattında inşa edilmiş (tahkim edilmiş) ve bu bölge için çok önemli olan Amida (Diyarbakır), Cephaz (Hasankeyf), Çattepe [Til (Siirt)] ve Bezabde (İdil-Şırnak) kaleleridir. Bu kaleler, Roma İmparatorluğu için stratejik noktalarda yer almaktadır. II. Constantius, Dicle Nehri güzergâhındaki Roma İmparatorluğu’nun doğu savunma hattı için oldukça önemli olan bu kaleleri inşa ya da tahkim ettirirken yer seçiminde belli bir strateji izlemiş midir? Bunun yanı sıra bu kaleler, birer Roma İmparatorluğu kaleleri mi yoksa bölgenin yerel kaleleri midir soruları çalışmamızda ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Constantius’un Savunma Kaleleri, Amida, Cephaz, Çattepe, Bezabde.

* Uzman Arkeolog, Batman Müze Müdürlüğü, Batman/Türkiye; Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir/Türkiye. E-posta: d_abdurrahman@hotmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-7411-579X>.

** Bu çalışma Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Doç. Dr. Duygu Sevil Akar Tanrıver danışmanlığındaki Abdurrahman DEMİR’in “Güneydoğu Anadolu Bölgesi Roma Yerleşimleri” adlı doktora tezinin bir bölümünden oluşturulmuştur. Çalışmamın her aşamasından desteğini esirgemeyen danışman hocama ve Doç. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR hocama ve arkadaşım Medya ARI’ya çok teşekkür ederim.

Evaluation of the Castles Dated to the Period of Constantius II (337-361 AD) in terms of Defense Strategy in Southeast Anatolia

Abstract

In Southeastern Anatolia, along the Tigris River, the Romans and the Sassanids (Persians) engaged in a long and bitter struggle for control of the region. In the 3rd century AD, the Roman Empire abandoned its offensive strategy against the Sassanids and adopted a defensive posture. In the struggle between these two powers, it is reported in ancient sources that the Roman Empire built many fortresses or fortified these fortresses to protect the border. In particular, the subject of our study is the fortresses of Amida (Diyarbakır), Cephas (Hasankeyf), Çattepe [Til (Siirt)] and Bezabde (İdil-Şırnak), which were built (fortified) along the Tigris River during the reign of Constantius II and were very important for this region. These fortresses were located at strategic points for the Roman Empire. Did Constantius II follow a specific strategy in choosing the location for the construction or fortification of these fortresses, which were very important for the eastern defense line of the Roman Empire along the Tigris River? In addition to this, the questions of whether these were fortresses of the Roman Empire or local fortresses of the region are addressed in our study.

Keywords: Constantius' II Defensive Fortresses, Amida, Cephas, Çattepe, Bezabde.

Giriş

Yunanlıların Mezopotamya, Müslümanların ise Cezire diye adlandırdığı bölge hem stratejik hem de ekonomik olarak geçmişten günümüze önemli bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. Pek çok devlet bu sebeplerden dolayı Mezopotamya'yı ele geçirmek istemiş ve bunun sonucunda da bölgenin hâkimiyeti için uzun yıllar süren kanlı savaşlar meydana gelmiştir. Bu bölgeyi hâkimiyeti altına almak isteyen devletler, Mezopotamya'da yaşayan ve bölgenin en güçlü unsurlardan olan Part İmparatorluğu ve daha sonra yerini alan Sasani İmparatorluğu ile savaşmak zorunda kalmıştır. Romalıların, veraset yoluyla ellerine geçen Pergamon'u bir Roma eyaletine dönüştürmeleriyle Anadolu topraklarına gelişi ve bu topraklarda ilerleyişi başlamıştır. Bu süreçten sonra hızlı bir ilerleyişle Mezopotamya topraklarına kadar sınırlarını genişleten Romalılar, Partlarla sınır komşusu hâline gelmiştir. Bu durum Roma Cumhuriyet Dönemi'yle birlikte Mezopotamya'nın hâkimiyeti için Roma-Part mücadelesinin de başlangıcı olmuştur. Roma'nın Cumhuriyet Dönemi'nde başlayan bu süreç İmparatorluk Dönemi'nde de devam etmiştir. Uzun yıllar devam eden bu süreçte iki güç arasında çetin mücadeleler yaşanmış ve büyük kayıplar verilmiştir. Bu mücadeleler, Roma'nın Fırat Nehri hattında ilerlemesini sağlamış ve bölgede sık sık sınır hattında değişiklikler yaşanmıştır. Uzun bir mücadeleden sonra Part İmparatorluğu son bulmuş ve yerine Roma'nın Mezopotamya mücadelesinde daha güçlü bir rakip olacak olan Sasani İmparatorluğu tarih sahnesinde yerini almıştır. Bu yeni imparatorluk daha agresif bir politika izlemiştir. Ahamenişlerin vârisi olarak kendini kabul eden Sasaniler, eskiden atalarına ait olan büyük topraklar üzerinde hak iddia etmişlerdir. Bu yeni güçle çok çetin savaşlar meydana gelmiş ve her iki tarafta da büyük kayıplar yaşanmıştır. Bu dönemde de sınır hattında sık sık değişiklikler yaşanmıştır. Dicle Nehri hattı, bu dönemde önemli mücadelelere sahne olmuştur. Romalıların bu iki güçle mücadelesinde Armenia Bölgesi daima ana sorunlardan birini oluşturmuştur. Bu toprakların hâkimiyeti için de bu imparatorluklar arasında mücadeleler yaşanmıştır. Uzun yıllar saldırı pozisyonunda olan Romalılar, Sasani İmparatorluğu'na karşı savunma konumuna geçmiştir. Savunma konumuna geçen Roma İmparatorluğu sınırlarını güvence altına almak için savunma yapıları inşa etmiştir. Çalışmamızın konusu da Roma İmparatorluğu'nun Sasani İmparatorluğu'yla olan mücadelesinde sınır hattını korumak için II. Constantius'un savunmaya yönelik inşa ettirdiği bilinen kalelerden oluşmaktadır. Bu kaleler kapsamında II. Constantius, bunları inşa ya da tahkim ettirirken nasıl bir yol izlemiştir? İmparator; kale stratejisinde sınır hattını korumayı mı sınırlarını daha doğruya doğru genişletmeyi mi ya da Sasanilerin ilerlemesini engellemeyi mi düşünmüştür? Bu makalede söz konusu döneme tarihlenen belirli kalelere, yukarıda aktardığımız sorular ışığında cevaplar aranmış ayrıca Roma kaleleri mi yoksa yerel kaleler mi olduğu incelenmeye çalışılmıştır.

Flavius Iulius Constantius (II. Constantius MS 337-361)

II. Constantius, MS 7 Ağustos 317'de Sirmium'da (Sremska) doğmuş ve 3 Kasım MS 361'de ölmüştür [Tikkanen (<https://www.britannica.com/biography/Constantius-II>)]. II. Constantius, babasının döneminde Caesarlık yapmış ve doğudaki işlerle uğraşmıştır [Ammianus Marcellinus, 1935: XVIII. 9-1 (463-465)]. I. Constantinus'un (Flavius Valerius Constantinus) MS Mayıs 337'de ölümü üzerine II. Constantius, iki erkek kardeşi olan II. Constantinus ve Constans ile beraber imparator olmuştur. Kardeşler başa geçtikten sonra imparatorluğu kendi aralarında paylaşmışlardır. İspanya, Galya ve Britanya II. Constantinus'un yönetiminde kalmıştır. Merkezî piskoposluklar; Afrika, İtalya ve İliya Constans'ın ve Trakya, Mısır ve Doğu ise II. Constantius'un yönetiminde kalmıştır (Boak, 1922: 324-325). II. Constantius, kardeşlerinin ve Magnentius'un ölümünün ardından MS 353 yılında tek başına imparatorluğun hâkimi olmuştur. İmparator, geniş bir coğrafyaya yayılmış olan imparatorluğu tek başına yönetmesinin güçlüğünden dolayı yeni Ceaserlar atamak zorunda kalmıştır (Gregory, 2005: 67). II. Constantius; Gallus'u, Doğu'nun Ceaser'ı ve Iulianus'u ise Avrupa'nın Ceaser'ı olarak atamıştır (Theodoret, 1843: Book II-Chap. XXXII (170)/Book III- Chap. III (172)). II. Constantius, Arianizm (Ariusçuluk) Hristiyanlığının dindar bir takipçisiydi. İmparatorun bu dindar kişiliği sebebiyle yayımladığı bir fermanla Pagan tapınaklarını kapatmış ve Paganlara birtakım yasaklar da getirmiştir (Morley, 2012).

Savunma kalelerine geçmeden önce bu hattı oluşturan sebeplere kısaca baktığımızda; Diocletianus, Sasanilerle yapmış olduğu mücadelede başarılı olmuş ve İmparator Narseh'i yenmiştir. Bu yenilgi sonrası iki imparatorluk arasından barış antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla önemli bir gelişme olmuş ve Dicle Nehri sınır olarak belirlenmiştir (Festus, 2001: chapter 14). Bu sınır hattı belirlendikten sonra İmparator, Mısır'dan Sasani sınırlarına kadar kaleler inşa ettirmiştir (Malalas, 2019: chapter 12.308). Diocletianus'un Roma İmparatorluğu'nun sınırlarını korumak için inşa ettirdiği bu savunma hattı, II. Constantius Dönemi'nde daha da güçlendirilmiştir. Antik yazar Zosimus'un aktardıkları da bu savunma hattının daha fazla güçlendirilmesinin önemini göstermektedir. Zosimus; Constantinus'un ölümüyle imparatorlukta çıkan karışıklıktan faydalanmak isteyen Sasanilerin, Mezopotamya başta olmak üzere doğu ülkelerini yağmaladıklarından bahsetmektedir (Zosimus, 1814: Book II-p. 59). Bu yağmalara karşı yeni imparatorun, ülkenin sınırlarını korumak için güçlü bir savunma hattı oluşturması gerekmektedir. Bu tehlikenin büyüklüğünü açık bir şekilde gören II. Constantius, bölgede çok sayıda savunmaya yönelik kale inşa ettirmiştir. Özellikle Dicle Nehri hattında inşa edilen bu savunma kaleleriyle Sasanilerin batıya doğru ilerleyişi durdurulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda II. Constantius'un yaptırmış olduğu bilinen kaleler çalışmamızda incelenmeye çalışılacaktır.

Amida Kalesi

Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan ve önemli ulaşım ile ticaret yolları kavşağında kurulmuş bir şehirdir. Şehir, deniz seviyesinden 650 m yükseklikte olup Dicle Havzası'nın yukarı kesiminde, nehrin sağ yakasındaki yüksek bir platoda yer almaktadır (Göyünç, 1994: 464). Diyarbakır, Dicle Nehri üzerinde kurulu antik bir ticaret limanına sahip olmasından dolayı da önemli bir merkezdi. (Stanley, 2007: 127). Amid: El-Cezire'de, Diyar-ı Bekr Bölgesi'nde yer almaktaydı (Şekil 1) (Canard, 1991: 523; Canard and Cahen, 1991: 343).

Şehir için kullanılan isimlere baktığımızda: Asurluların, Amēdi (Radner and Schachner, 2001: 729) olarak adlandırdığı şehre Romalılar, Amida [Ammianus Marcellinus, 1935: XVIII.6-17 (445)] demişlerdir. II. Constantius ise şehrin ismini Amida'dan Augusta'ya çevirmiştir (Abu'l-Farac, 1999: 136)¹. Bu adlandırmalardan da anlaşılacağı üzere çok sayıda medeniyetin Diyarbakır'da yaşamış olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin en erken tarihi Paleolitik Dönem'le başlamaktadır (Taşkıran ve Kartal, 2004: 301). Yerleşik yaşama geçiş ise Bismil ilçesinde bulunan Körtik Tepe'de (MÖ 10.450-Neolitik Dönem) başlamış

1 Şehir için ayrıca şu isimlerde kullanılmaktadır: Türklerde Kara Amid (Tavernier, 2006: 287) ve Şâmî'nin Zafernâme'sinde Karaca Kal'a (Şâmî, 1987: 184) olarak geçmektedir. Evliya Çelebi'nin Hamid dediği şehir, İranlılarda Diyar-ı Bıkr (Kız Şehri) ve Rumlarda ise Kara Amid (Evliya Çelebi, 2010: 30) olarak geçmektedir. Son olarak Bekir b. Vâil'in Kabilesi'nde Diyârü Bekr olarak adlandırılan şehir, günümüzde ise Diyarbakır olarak kullanılmaktadır. (Önkal, 1992: 362).

ve burada çağdaş uygarlığın temelleri atılmıştır (Özkaya, 2021: 49). Bölgenin diğer önemli bir yerleşimi ise Çayönü olup Ergani ilçesinin 7 km kadar güneybatısında yer almaktadır. Çayönü, Neolitik Dönem'den başlayıp Demir Çağ'a kadar giden kesintisiz bir yerleşim yeri olmuştur (Özdemir, 2017: 250-252). Kültür tarihinin önemli bir dönüm noktası olan bu höyük, en erken kazısı yapılan arkeolojik alanlardan olup uzun yıllar kazı çalışmaları devam etmiş ve Neolitik Dönem'e ışık tutan pek çok önemli eser vermiştir (Özdoğan, 2018: 22). Günümüz Sur ilçesinde yer alan Amida Höyük yerleşiminin geçmişi ise Prehistorik Dönemlere kadar gitmektedir (Ökse, 2015: 63). Höyükte yapılan kazı çalışmalarında Artuklu Sarayı kalıntlarına ulaşılmıştır. Sarayın yapıldığı dönem bilinmese de burada elen geçen mozaikler, Roma-Doğu Roma Dönemi özellikleri göstermektedir. Bu da gösteriyor ki bu saray, Roma-Doğu Roma döneminde inşa edilmiş ve daha sonraki dönemlerde kullanılmaya devam etmiştir (Yıldız, 2019: 547). Amida Höyük'te ele geçen bu bulgular Roma İmparatorluğu'nun Amida'yı tahkim ederken yönetim üssü olarak sarayı da buraya kurmuş olduklarını söylemek bu bilgiler ışığında yanlış olmayacaktır. Amida'da yaşamış medeniyetlere bakıldığında; Asurlular (Radner ve Schachner, 2001: 729), Bit-Zamaniler (Duymuş Florioti, 2012: 26), İskitler, Medler, Persler, Makedonyalılar, Seleukoslar, Partlar (Boran ve Aykaç, 2019: 274), Büyük Tigran, Romalılar ve Doğu Romalılarıdır (Baş, 2017: 373)².

Şekil 1: Diyarbakir Surlarından Bir Görünüm (Akın, H. Diyarbakir Kısa Tarihçesi, 2020, 30 Ocak 2023 tarihinde <https://diyarbekirde.com/diyarbakir-kisa-tarihcesi/> adresinden erişildi.)

Romalıların bölgeye gelişiyle yaşanan olaylara baktığımızda; Roma İmparatorluğu, MS 1-2. yüzyılda bölgeye yayılmıştır. Bu süreçte Amida, Partlar-Romalılar Savaşı'nda önemli bir sınır hattı hâline gelmiştir (Stanley, 2007: 127). MS 161 ve 208 yıllarında şehir Partlarca ele geçirilmiş ancak Romalılar her defasında şehri tekrar geri almıştır (Yıldırım, 2012: 456). MS 230'da ise Roma İmparatorluğu kolonisi olan şehir, Sasanilere karşı önemli bir merkez hâline gelmiştir (Stanley, 2007: 127). Roma İmparatorluğu'nun karşısında, Part İmparatorluğu'nun varlığına son veren ve artık bölgede yeni bir güç olan Sasani İmparatorluğu yer almaktaydı. Romalılar ve Sasaniler arasında II. Constantius Dönemi'nde, Amida'nın da içinde bulunduğu bölgede dokuz savaş yapılmıştır (Festus, 2001: chapter 27). Bu savaşlardan birinin gerçekleştiği Amida, Romalılar ve Sasaniler arasında yetmiş üç gün süren mücadele sonunda Sasaniler tarafından ele geçirilmiştir (Bauer, 2010: 35). Ammianus, II. Şapur tarafından MS 359'da yapılan

² Bu saydığımız dönemlerden sonra bölgede İslami Dönem medeniyetlerinin hâkimiyeti başlamış ve Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetiyle son bulmuştur.

kuşatmayı detaylı şekilde anlatmıştır (Ammianus Marcellinus, 1935: XVIII-XIX). Iulianus'un ölümünden sonra Iovianus tahta çıkmıştır. Yeni İmparator, MS 363'te II. Şapur'la barış antlaşması yapmak zorunda kalmıştır. Bu antlaşmayla Nisibis, Sasanilere bırakılmış (Maksymiuk, 2021: 448) ve Nisibis şehrinin sakinleri Amida'ya göç etmek zorunda kalmıştır [Ammianus Marcellinus, 1862: XXV-IX (373)]. Bu yenilgiyle Roma İmparatorluğu, Sasanilere karşı önemli bir savuma kalesini de kaybetmiştir. Nisibis'in düşmesiyle Amida, Roma İmparatorluğu'nun Mezopotamya'daki merkezi hâline gelmiştir (Honigmann, 1970: 4). Şehirde diğer önemli bir kuşatma ise MS 502 yılında Kavad Dönemi'nde yaşanmıştır. Bu kuşatmayla Amida, tekrar Sasanilerin eline geçmiştir (Segal, 1970: 112). Romalılar, bu olaydan iki yıl sonra şehri para karşılığında geri almıştır [Procopius, 1961: Book I-VII-IX (50-77)].

II. Constantius Dönemi'nde şehir ile ilgili bilgi veren yazarlardan bazılarında baktığımızda: Ammianus şöyle aktarır: Amida, çok küçük bir şehir olup imparatorun Caesarlığında şehrin tahkimatı güçlendirilmiştir. II. Constantius, Amida'yı surlar ile burçlarla donatmış, şehre cephanelik kurarak savunmayı güçlendirmiş ve şehre kendi adını vermiştir [Ammianus Marcellinus, 1935: XVIII. 9-1 (463/465)]. Jacop the Recluse şöyle aktarır: Amida'yı inşa eden II. Constantius, Amida şehrini imparatorluğunun diğer şehirlerinden daha fazla sevmiştir. Bu şehri önemsemesiyle Reshaina'dan Nisibis'e bunun yanı sıra Maipharqat ile Arzon'a ve Qardou sınırlarına kadar olan pek çok yeri bu şehre bağlamıştır. Bu topraklara Sasaniler, sürekli saldırılar düzenlemiş ve onlarla büyük mücadeleler yaşanmıştır [Jacop the Recluse, 2002: (aktaran Dodgeon and Lieu), 136]. Bu büyük saldırılar, imparatorun şehrin yönetim yapısında ve tahkimatında neden değişikliklere gittiğini göstermektedir. Bu yaptığı değişikliklerle sınır hattında güçlü bir savunma yapısı oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. İmparatorun bu şehri güçlü bir şekilde tahkim ettirmesinin sebebi şehrin çok önemli bir jeopolitik konuma sahip olmasıdır, diyebiliriz. II. Constantius, şehrin bu konumunu kullanarak hem doğuya doğru ilerlemek hem de Dicle Nehri sınır hattını korumak istemiştir³.

Amida Kalesi'ne baktığımızda; Ammianus Marcellinus, Amida'nın II. Constantius'un Caesarlığında tahkim ettirildiğini aktarmaktadır [Ammianus Marcellinus, 1935: XVIII. 9-1 (463, 465)]. Paskalya Kroniği'nde, Iovianus'un Amida Surları'nın ötesindeki bir köyü surlarla çevirip tahkim ettirdiğini ve bunları Amida Surları'yla birleştirdiğini yazar [Chronicon Paschale, 2007, 554 (43)]. Valentinianus, Valensius ve Gratien dönemlerinde Dış Kale, günümüzdeki şeklini almıştır. Anastasius Dönemi'nde ise restorasyon geçirdiği tahmin edilmektedir (Yıldız ve Öztürk, 2016: 18). Procopius şöyle aktarmaktadır: Amida şehri, uzun yıllar önce inşa edildiğinden dolayı çok tahrip olmuştur. Bu tahribatı önlemek ve savunmayı güçlendirmek için Iustinianus Dönemi'nde yeni yapılarla şehir güçlendirilmiş ve bu şehrin bulunduğu yerleşime kaleler inşa edilmiştir [Procopius, 1971: Book II, III-27 (123, 125)]⁴. Roma İmparatorluğu Dönemi'nde büyük değişiklikler geçirmiş olan Amida Kalesi, sonraki dönemlerde de büyük değişiklikler geçirmiş ve yeni eklemeler yapılmıştır (İrfan ve Öztürk, 2016: 153).

3 Bu yazarların dışında sonraki dönemlerde Amida'yı ziyaret etmiş seyyahlara baktığımızda; Seyyah Nasr-ı Hüsrev (MS 11. yüzyıl) şöyle aktarır: *Amid Kalesi dünyanın en eşsiz kalesidir. Şehir, yekpare bir ana kaya üzerine kurulmuştur. Siyah taştan örülmüş olan kale; düzgün kesme taştan, kireç ve harçsız olarak birbirinin üstüne bindirilerek inşa edilmiştir. Kaleye çıkışlar çoğu yerde yapılan taş merdivenlerle sağlanır ve yüz arşında bir burç yer almaktadır. Şehirde; kuzeyde Ermen kapısı, güneyde Teli kapısı, doğuda Dicle kapısı ve batıda ise Rum kapısı olmak üzere dört tarafında kapılar yer alır. Şehir, çift sıra surla inşa edilmiştir. Bedenlerde mazgallar bulunmaktadır. Dış kalenin ve iç kalenin de kapılarına karşı demir kapılar yer alır. İkinci kale kapısına ulaşabilmek için iki kale arasındaki boşluktan geçmek gerekmektedir* (Nasır-ı Hüsrev, 1967: dipnot 43). Evliya Çelebi (17. yüzyıl) şöyle aktarır: *"Kara Âmid Kalesi: öyle ünlü, sağlam ve dayanıklı olan kale, Şattularab kıyısında göklere baş çekmiş Fıskayası denen yeryüzünde çok ünlü yüksek tepe üzerine sert siyah taş ile kurulu sağlam bir kale, bu eğri suratlı felekte yüksek bir kaledir."* (Evliya Çelebi, 2010: 36).

4 Amida Surlarının günümüzdeki bilgilerine baktığımızda surlar, yaklaşık olarak dikdörtgen forma sahiptir. Surların toplam uzunluğu 5 km olup duvarların kalınlığı yer yer 3 ila 5 m; yükseklik ise 8 ila 12 m arasında değişmektedir (Tuncel, 1994). İç Kale ve Dış Kale'den oluşan Amida Kalesi'nde toplamda 82 burç vardır. Kalenin kuzeyinde Dağ Kapı (Harput), güneyinde Mardin Kapı, doğusunda Yeni Kapı (Su, Dicle) ve batısında ise Urfa Kapı (Rum-Anadolu) olmak üzere dört ana kapısı bulunmaktadır (Haspolat, 2014: 20-21).

Cephas (Hasankeyf) Kalesi

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Batman'ın bir ilçesi olan Hasankeyf, il merkezine 37 km uzaklıktadır (Şekil 2). Bu antik yerleşim, Dicle Nehri'nin iki yakasında kurulmuştur (Demir, 2022: 98). Raman Dağı'nın güney eteklerinde yer alan Hasankeyf, kısmen karasal iklime sahiptir (Uluçam, 2021: 30). Erken dönemlerde yerleşime ulaşım, Dicle Nehri'nden sağlandığı için Diyarbakır ve Cizre arasında denmekteydi (Zengin, 2001: 19). Yerleşim, ticari güzergâhlarda yer alan Orta Çağ'ın önemli stratejik merkezlerinden biriydi (Kaya, 2009: 383).

Şekil 2: Hasankeyf (Batman Müzesi Arşivi).

Şehir için kullanılan isimlere baktığımızda; Şehrin adı Arami dil grubundan “kaifa, kipa, kepa, ve kefa” köklerinden türemiş olup "kaya" manasına gelmektedir (Oluş, 2003: 13). Asuricede; Hısn Kifo-Kifa, Kayahisar (Kayakale) manasına gelir (Toprak, 2004: 178). Şehrin adı, Plinius'ta Cephena [Plinius, 1961: Book VI-XVI (369)], Kalkedon (Kadıköy) Konsili'nde Cephas (Council of Chalcedon, 2005: 1/ 3. Session-40, 88) ve Procopius'ta ise Ciphaz [Procopius, 1971: Book II, IV-14 (p. 129)] olarak geçmektedir⁵. Dicle Nehri kıyısına kurulmuş olan Hasankeyf, bu konumu sebebiyle hem coğrafi hem de stratejik açıdan önemli bir noktada yer almaktadır. Dicle Nehri'nin tabanı, Hasankeyf bölgesinde genişlemiştir. Bu durum, şehri hem yerleşim hem de liman için uygun bir hâle getirmiştir (Miyat, 2009: 184).

Hasankeyf'te en erken yaşam izleri, Paleolitik Dönemle başlamaktadır (Taşkıran, 2009: 6). Hasankeyf Höyük'teki yapılan kazı çalışmalarında ise ele geçen buluntular ışığında en erken yerleşik yaşama geçiş evresi Neolitik Dönem'le başlamış olup ayrıca Demir ve Hellenistik çağlarına ait buluntular da höyükte ortaya çıkarılmıştır (Miyake ve diğ., 2012: 1). Cephas'ta Roma Dönemi'nde yaşanan siyasi gelişmelere baktığımızda, ağırlık merkezi doğuya kayan Roma İmparatorluğu'nun karşısında, kendilerini

5 Geç dönem kaynaklarında ise Urfalı Mateos'ta Hasnkev (Hısnıkéfa) (Urfalı Mateos, 2000: 224), Josaphat Barbaro'da Asanchef (Barbaro, 1873: 49) ve Giovan Maria Angiolello'da Arsunchief (Angiolello, 1873: 108) diye geçer. Lehmann-Haupt Kiphas veya Kaifa yerleşimin tamamının gerçek adı (Lehmann-Haupt, 1910: 374) ve Taylor ise Hesn Keyf veya Hesn el Kahef ayrıca Suriyeli yazarlarda da Keppa ve Hesnet Keppa olduğunu aktarır (Taylor, 1865: 34). Ayrıca Kürtçede Heskif (Bülbül ve Bülbül, 2009: 56), Süryanicede Hısnı Keyfa ve son olarak Osmanlıda Hasankeyf olarak geçmektedir (Uluçam, 2007: 9).

Ahemeniş İmparatorluğu'nun vârisleri sayan, Partları yenen ve doğunun yeni güç odağı olan Sasani İmparatorluğu güçlü bir rakip olarak ortaya çıkmıştır. Sasaniler, kendilerini Perslerin vârisi saydıkları için atalarının topraklarını geri almak istiyorlardı. Bu çağdan itibaren bu yeni güçle mücadele Roma İmparatorluğu'nun hem siyasi hem de askerî olarak en önemli görevi hâlini almıştır (Ostrogorsky, 2011: 40). Iovianus, Iulianus'un ölümünün ardından imparator ilan edilmiştir. Zor şartlar altında olan Romalıların barış yapmaktan başka çareleri olmadığı için Sasanilerle MS 363'te otuz yıllık bir ateşkes imzalamışlardır. Bu antlaşmayla Rabdiceni, Candueni, Rhemeni ve Zalani eyaletleri ile on beş kale ayrıca Nisibis, Sasanilere bırakılmıştır (Zosimus, 1814: Book III/88-90). Roma İmparatorluğu, bu yenilgi sonrasında Amida'yı Mezopotamya Metropollüğüne ve Cephas'ı da Erzen Bölgesi'nin askerî karargâhına dönüştürmüştür (Demir ve Keçiş, 2017: 21).

II. Constantius'un Dönemi'nde şehir ile ilgili bilgi veren yazarlara baktığımızda; II. Constantius, Sasanilere karşı sınırlarını güvenceye almak için bölgede yeni savunma yapıları inşa ettirmek istemiştir. Bundan dolayı imparator; Tur Abidin Bölgesinde, biri Hesne de-Kepha (Cepha-Hasankeyf) Kalesi ve diğeri ise bilinmemekle beraber muhtemelen Hatim Ta'i (Rhabdion Kalesi) Kalesi olan iki tahkimli saray inşa ettirmiştir. Bunun dışında II. Constantius, Hesne de-Kepha Kalesi'ni Erzen Bölgesi'nin merkezi hâline getirmiştir [Jacop the Recluse, 2002: (aktaran Dodgeon and Lieu), 168; Honigmann, 1970: 3]⁶. Cephas Kalesi'ne baktığımızda; Cephas Kalesi, sınır kalesi hâlini almıştır (Palmer, 1990: 4)⁷.

Bezabde Kalesi

İdil, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Şırnak ilinin bir ilçesidir. Yerleşim, Suriye sınırında yer alıp ilçenin Şırnak iline uzaklığı ise 75 km'dir (Okçu, 2011: 118). İdil, Ceziret-i İbn-i Ömer ve Tur-Abidin'ne yakınlığıyla önemli bir konumda bulunmaktadır (Bozkurt, 2011: 36). Bezabde, İdil ilçesi Hendekköy köyünde yer almaktadır (Çevik ve Konuk, 2011: 22).

Yerleşimin adının kökenine bakıldığında; Beth-Zabday ya da Ba-Zebde, İdil'in modern çağdaki en erken ismidir (Şimşek, 2010: 855) (Şekil 3). Bazabde (Bezabde), Aramice olan Bet Zabdai'nin değişime uğramış hâlidir (Yıldız ve diğ., 2010: 225). Ammianus'ta, Phoenice ve Bezabde diye geçer [Ammianus Marcellinus, 1862: Book XX/VII-I (225)]. Yerleşim için Nasturilerce Bâaynâsa ve Moğollardan sonra ise Azah (Azekh) (Barsoum, 2003: 552) denmiştir (İshak, 2011: 222).

Romalıların yerleşime gelişi ve yaşanan siyasi olaylara baktığımızda; en erken Roma izleri Diocletianus Dönemi'ne rastlamaktadır. Caesar Galerius, Sasanileri yenmesi üzerine Narseh'le, MS 299'da barış görüşmesi gerçekleşmiştir (Corcoran, 2008: 233-234). Görüşmeler sonunda yapılan antlaşmayla Intilene, Sophene, Arzanene, Corduene ve Zabdicene Roma İmparatorluğu'na bırakılmıştır. Nisibis, Ticaret Merkezi ve müstahkem bir mevki olarak kurulmuş; Bezabde ise Trans-Dicle hattını korumak amacıyla inşa edilmiştir (Harrel, 2012: 16). İki imparatorluğun sınırı da Dicle Nehri olarak belirlenmiştir [(Petrus, 1851: 14. (189)]. Kuzey Mezopotamya'nın ana savunma noktası MS 4. yüzyılın ilk yıllarında Nisibis olup bu sistem Nisibis, Bezabde ve Sincara'dan oluşmakta ayrıca Amida'yla desteklenmekteydi (Maksymiuk, 2018: 90). Sasani akınlarından korunmak için II. Constantius, bu savunma sistemi hattında kaleler inşa ya

6 Hasankeyf'i gezen seyyahlara baktığımızda; Pauli, Hasankeyf için şunları aktarır: *Justinianus Dönemi'nde bu kale, önemli bir konuma sahip olup "Castrum Cephe" diye nitelendirilmekteydi. Roma'nın en doğu sınırında yer alan kalelerdendir. Romalılar, bu kaleyi Sasanilere (Persler) karşı sınırlarını güçlendirmek için kullanmışlardır* (Pauli, 1889: 77-78.); 19. yüzyılda bölgeye ziyaret düzenleyen Taylor ise; *Hasankeyf'i seyahatinde detaylı bir şekilde gezdiğini söyler. Şehre geldiğinde burayı gezerek araştırmalar yaptığını aktarır. Bu araştırmada kendisini şanslı hissetmeyerek kayda değer kalıntılara rastlamadığını vurgular. Başarısız aramalar yapan seyyaha, yerli halk tarafından Part, Grek, Roma, Doğu Roma ve Küfi olmak üzere farklı sikkeler gösterilmiştir* (Taylor, 1865: 33).

7 Hasankeyf Kalesi, Roma İmparatorluğu sınırını korumak için inşa edilmiştir. Günümüze kadar ulaşan kalıntılarıyla hâlâ ayakta durmaktadır. II. Constantius Dönemi'nde yapılmış olan kale ayrıca Erzen Bölgesi'nin merkezi hâlini almıştır (Honigmann, 1970: 3). Kale, inşa edildiği günden geç döneme kadar uzun yıllar kullanılmıştır. Kale ana kaya üzerine inşa edilmiş olup Dicle Nehri'nden 135 m yüksekte bulunmaktadır. Roma İmparatorluğu tarafından İç Kale, askerî üs olarak kullanılmıştır. Roma İmparatorluğu Dönemi'nde inşa edilen İç Kale'nin giriş kapısı ile surlar ve Büyük Saray günümüze kalan yapılarıdır. Kaleye zamanla farklı eklemeler yapılmış olup Eyyubiler ve Artuklular Dönemi'nde kaleye kaynak suyu hattı döşenmiştir (Kozbe, 2017: 2).

da tahkim ettirmiştir (Brancato, 2020: 274). İki güç arasındaki mücadelede şehir, üç lejyonla savunulmuştur (Yücel, 2018: 243). II. Şapur, Bezabde'yi aldıktan sonra halkın büyük bir bölümünü öldürmüştür ancak şehrin surlarını restore ettirmiştir (Harmatta, 1958: 160). Nisibis ve Bezabde MS 363'te antlaşmasıyla Sasaniilere bırakılmıştır (Isaac, 2000: 252).

Şekil 3: Bezabde Surlarından Bir Görünüm (Çevik ve Konuk, İdil, s. 31).

Şehir ile ilgili bilgi veren yazarlara baktığımızda; Romalı Tarihçi Ammianus Marcellinus, şehir hakkında şunları söylemektedir: *Burayı ele geçirmek isteyen Sasani İmparatoruna karşı İkinci Ermeni, İkinci Part, İkinci Flavian lejyonları ve Zabdiceni'den büyük bir okçu birliği şehri korumak için buraya konuşlandırılmıştır. Şehri kuşatmaya gelmiş olan Şapur ilk önce bir süvari grubuyla kampın çevresini dolaşmıştır. Daha sonra hendeğin başına kadar gelmiş ve ok atışlarından kalın pullu zırhı sayesinde herhangi bir yara almadan geri çekilmiştir. Yaşanan bu olay, Sasani İmparatorunu sınırlendirmiş fakat o öfkesini bastırarak şehre elçilerini göndererek onların teslim olmasını talep etmiştir. Şapur'un bu teklifine bir cevap verilmemiştir. Bundan sonra bir günlük ateşkes yaşanmış ve sonrasında ise çetin bir savaş meydana gelmiştir* [Ammianus Marcellinus, 1862: Book XX/VII-1-5 (225)]. *Bu kuşatmada pek çok insan yara almıştır. İmparator Şapur'la görüşmeye giden Hristiyan Rahip, ondan bu savaşa bir son vermesini istemiş fakat bu teklif kabul edilmemiştir. Bu görüşme sonrası savaş devam etmiştir* [Ammianus Marcellinus, 1862: Book XX/VII-6-9 (226)]. *Sasaniler, güçlü bir saldırının ardından kuleyi yıkarak içeri girmiştir. Romalılarla birebir yapılan mücadelede Sasaniler galip gelmiş ve pek çok kişi öldürülmüştür. Sasaniler tarafından ele geçirilen kale onarımdan geçirilmiştir. Ele geçirilen şehri korumak için güçlü bir garnizon şehre konuşlandırılmıştır* [Ammianus Marcellinus, 1862: Book XX/VII-13-16 (227-228)]⁸.

Bezabde Kalesi'ne baktığımızda; II. Constantius, Sasani saldırılarına karşı sınırlarını güvence altına almak ve bu bölgede kalıcılığı sağlamak için bazı kaleler inşa ettirmiş olup bazılarının da tahkimatını artırmıştır. Bunlar: Amida (Diyarbakır), Çattepe (Til), Cephass (Hasankeyf) ve Bezabde (İdil) kaleleridir (Brancato, 2020: 274). Ammianus Marcellinus şöyle aktarmaktadır: *Bezabde şehrinin kurucuları onu Phoenice olarak adlandırılmaktaydı. Sasani İmparatoru Şapur burayı almak için sefer düzenlemiştir.*

8 Şehirden söz eden diğer yazarlara baktığımızda; Fars Tarihçi ve Coğrafyacı Müstevfi (MS 13-14. yüzyıl) coğrafya kitabında şehri hakkında şöyle demektedir: Başabdah (Bezabde), orta ölçekli bir kasabadır. Yerleşimin ekinleri; tahıl, pamuk ve az miktarda meyve olup gelirlerinin toplamı 24.300 dinardır (Hamdullah el-Müstevfi, 1919: 103).

Bezabde Kalesi, Dicle Nehri kıyısına yakın, ortalama yükseklikte bir tepe üstünde ve çift sıra surla korunan oldukça tahkimli bir yerdir [Ammianus Marcellinus, 1862: Book XX/VII-1-5 (225)]⁹.

Çattepe (Til-Till) Kalesi

Yerleşim; Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Siirt ili, Kurtalan ilçesi, Çattepe köyünde yer almaktadır. Doğal bir yarımada üzerinde yer alan höyük, Botan ve Dicle nehirlerinin birleştiği noktada iskân edilmiştir. Bu konumu sebebiyle stratejik öneme sahip bir mevkide yer almaktadır (Sağlamtimur ve Türker, 2012: 66-67).

Höyüğün en erken bilinen adına baktığımızda; Osmanlı Dönemi'nde, Tilköy ve günümüzde ise Çattepe olarak geçmektedir (İller İdaresi, 1968: 136, 770) (Şekil 4). İlk yerleşim izleri Prehistorik Dönemlere kadar giden Çattepe'nin, bu dönemden itibaren sürekli bir kullanım evresi olmakla beraber (Sağlamtimur ve diğ., 2018: 242), Ilısu Baraj Projesi kapsamında sular altında kalan arkeolojik alanlar arasında girmiştir.

Şekil 4: Çattepe (Batman Müze Arşivi).

Araştırmacılar, bu bölgenin konumu hakkında bazı fikirler öne sürmüştür. Shiel'e göre, Til (Çattepe) köyünün biraz aşağısında Siirt veya Bitlis Nehri'nin Dicle Nehri'ne döküldüğü nokta burasıdır (Shiel, 1838: p. 80). Ainsworth ise şöyle demektedir: Botan ile Dicle'nin birleştiği noktada büyük ve önemli bir yapay höyük vardır. Bu höyük Thil'dir. Bu köyün adı Keldanice ve Arapça bir höyük veya tepe manasına geldiği şeklinde bir yanlış söylem vardır. Aslında Ermeni tarihinde bilindiği gibi bu köyün adı Thil veya Til'dir (Ainsworth, 1842: p. 355). Bir diğer araştırmacı olan Algaze şöyle der: Çattepe Höyüğü, Dicle ve Botan nehirlerinin birleştiği noktada nehrin batı kısmında yer almaktadır. Burası önemli bir merkez

⁹ Bezabde Kalesi'ne baktığımızda, İç Kalesi'yle bir Roma İmparatorluğu şehri olduğu görülmektedir (Çevik ve Konuk, 2011: 22). Bir kayalık üzerine inşa edilmiş olan şehir, Dicle Nehri'ne bakmaktadır. Kare formda büyük bir kaleden meydana gelmektedir. Kale, köşeleri yuvarlak burçlarla tahkim edilmiş olan iki sıra burçla çevrelenmiştir. Doğuda ve güneyde ana kayaya yapılmış hendeklerle kalenin savunması güçlendirilmiştir. Yapım tekniği, kulelerden tespit edilebilmektedir. Kesme taş bloklar ve tuğlalarla örülmüş olup bunlar bazalt ve kireçtaşından yapılmıştır. Surların dışında ayrıca bir şehir yerleşimi de yer almaktadır (Algaze vd, 2012: 43).

olup bu höyükte Dicle Limes hattının bir parçası olan oldukça büyük bir Geç Roma Kalesi bulunmaktadır (Algaze, 1990; s. 394).

Kuzey Mezopotamya'nın ana savunma noktası, MS 4. yüzyılın ilk yıllarında Nisibis olup bu sistem Nisibis, Bezabde ve Sincara'dan oluşmakta ayrıca Amida'yla desteklenmekteydi (Maksymiuk, 2018: 90). Sasani akınlarından korunmak için II. Constantius, bu savunma sistemi hattında Amida (Diyarbakır), Çattepe (Til), Cephass (Hasankeyf) ve Bezabde (İdil) gibi kaleleri inşa ya da tahkim ettirmiştir (Brancato, 2020: 274). MS 363 Nisibis Antlaşması'yla kale, Sasanilere bırakılmıştır (Sağlamtimur ve diğ., 2018: 245).

Romalıların bölgeye gelişiyle yaşanan olaylara baktığımızda; Roma İmparatorluğu'nun MS 298'deki doğudaki sınır hattı Dicle Nehri olmuştur. İmparatorluk, bu sınırı korumak için bir savunma hattı meydana getirmiştir. Muhtemelen Çattepe'nin de içinde olduğu bir dizi kale, Diocletianus Dönemi'nde bu hattı korumak için yaptırılmıştır (Çevik ve Süha, 2014: 536-537.). Çattepe'de Roma Dönemi'ne ait en önemli kanıt, Yunanca ve Aramice olarak bilingual yazılmış ve Diyarbakır Müzesi'nde bulunan sunaktır. Sunakta şöyle yazmaktadır: “*Ben, emekli bir asker olan Antonius Domitianus. Tanrıların Tanrısı Zeus Olympius'a adağıma uygun olarak (bu altarı) diktim.*” (Lightfoot ve Healey, 1991: 1-2). Sunağın, Geç Roma Dönemi'ne ait olması olasıdır. Çattepe kazısında ele geçen ve II. Constantius ile Constantius Gallus (MS 351-354)'a ait sikkeler de bu tarihi doğrulamaktadır (Sağlamtimur, 2013). Kazılarda ele geçen II. Constantius'un sikkelerinden Çattepe'nin, Diocletianus Dönemi'nde yapıldığı söylene de İmparator II. Constantius Dönemi'nde ya inşa ya da tahkim ettirildiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Stratejik bir noktada yer alan kale, Dicle Nehri su taşımacılığında da önemli merkezlerinden biridir. MS 10. yüzyıla ait olan liman, iç bölgelerde de nehir ticaretinin yapıldığının kanıtı olması açısından önem arz etmektedir. Roma Dönemi'nde yapılmış olan liman yapısı veya iskele, Hasankeyf'e köprü yapıp karayolu güzergâhlarının ön plana çıkmasına kadar kullanılmış olmalıdır. Çattepe Limanı, Mezopotamya'da bu tarz limanların var olduğunu göstermesi açısından ayrıca dikkate değerdir (Köse, 2017: 189)¹⁰.

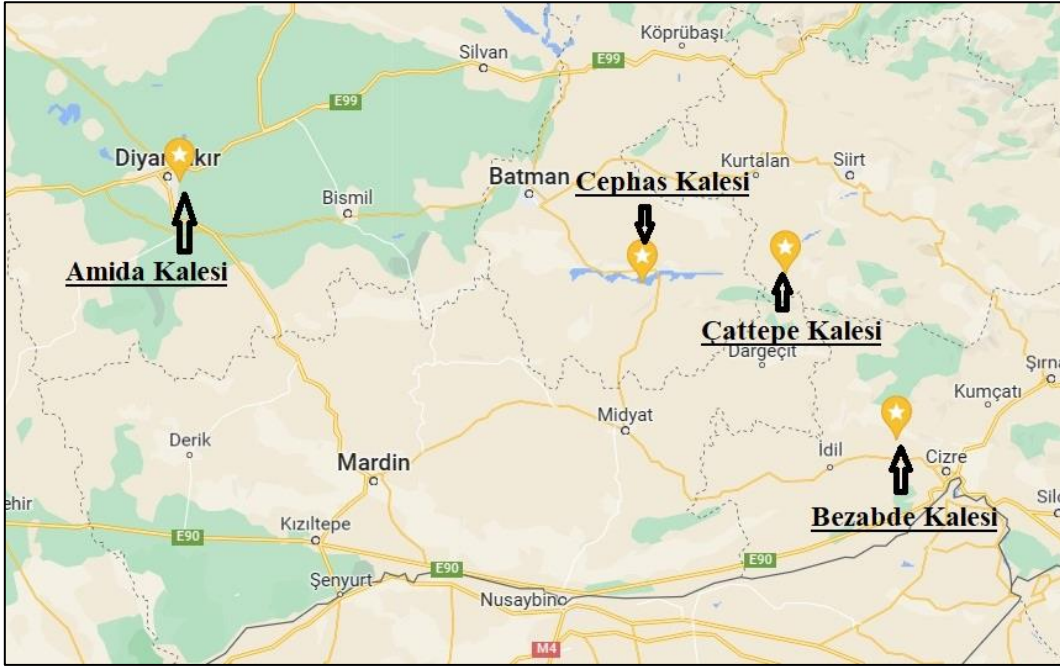
Değerlendirme

Kalelerin antik dönemde şehir savunmasının önemli birer unsuru olduğu aşikârdır. Savunmada önemli olan kaleler, her ne kadar güçlü tahkimatlara sahip olsa da kalelerin sık sık el değiştirdiğini görmekteyiz. Roma İmparatorluğu'nun, Sasanilere karşı sınır hattını korumak için yaptığı bu kaleler bağlamında cevabı aranması gereken önemli sorular bulunmaktadır. Bu kaleler, II. Constantius Dönemi'nde belli bir stratejiyle mi yapıldı ve bu kaleler yerel kaleler mi soruları akla gelen ilk sorulardır.

Hem antik kaynaklar hem de kazı çalışmaları bu kalelerin, II. Constantius öncesinde de var olduğu göstermektedir. Bu kalelerin imparatorla anılmasının sebebi ise; onun döneminde çok güçlü bir şekilde tahkim edilmeleri ve antik kaynakların da bu kalelere değinmiş olmasıdır, diyebiliriz (Şekil 5).

Bu yerleşimlerin seçilmesindeki muhtemel stratejiye bakıldığında birinci varsayım, yukarıda aktardığımız kalelerden de anlaşılacağı gibi imparatorun stratejisi bu güzergâhı seçerken yerleşimlerin jeopolitik konumları ve Dicle Nehri'ne yakınlığı önemli bir tercih sebebidir, diyebiliriz. Kalelerin jeopolitik konumu ile su taşımacılığı diğer yerleşimlere daha hızlı ulaşım sağlanması ve destek gönderilebilmesi için önemli olduğu görülmektedir. İmparator Amida, Cephass, Çattepe ve Bezabde kalelerini hem imparatorluğun sınırını korumak hem de doğuya doğru ilerlemek için yaptırmış olmalıdır.

¹⁰ Çattepe Höyüğü'nün arkeolojik kazı çalışmaları İlisu Projesi kapsamında, Batman Müzesi Başkanlığında yapılan kurtarma kazısı Doç. Dr. Haluk Sağlamtimur tarafından yapılmıştır. Höyüğün büyük bir bölümünün bir yangın geçirdiği, yapılan çalışmalarda görülmüştür (Sağlamtimur ve Aydoğan, 2017: 89). Çattepe Kalesi'ne baktığımızda, höyüğün etrafı Geç Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait surlarla kuşatılmıştır. Höyük, yaklaşık 250 x 350 m boyutlarındadır. Yerleşimin kuzeyinde, Geç Roma Vicus (Köy) yerleşimi bulunmaktadır. Höyükte, dış şehir Orta Çağ'a tarihlenmekte ve daha fazla bu döneme ait mezarlık alan yer almaktadır. Günümüz köy yerleşimi, höyük üzerinde yer almaktadır. (Höyük, İlisu Barajı kapsamında sular altında kalmıştır.) (Sağlamtimur ve Türker, 2012: 67). Günümüze kadar ulaşan kalenin, farklı dönemlerde tadilat geçirdiği anlaşılmaktadır (Sağlamtimur ve diğ., 2018: 244). Yapıda iki giriş kapısının mevcut olduğu, yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır (Sağlamtimur ve Aydoğan, 2017: 89).

Şekil 5: II. Constantius Dönemi Kalelerin Konumları.

İkinci varsayım ise bu kalelerin yapılmasındaki asıl strateji zaten iyice genişlemiş sınırlara sahip olan Roma İmparatorluğu'nun daha fazla doğuya doğru ilerleyip sınırlarını genişletmekten ziyade Dicle Nehri hattını ve gerisindeki yerleşimleri korumaya çalışmak olduğunu söyleyebiliriz (Küçük Asya kısmen de Suriye). Bu stratejiyle, Sasanilerin batıya doğru ilerleyişini engelleyerek onları Mezopotamya sınırında tutmak ve batıdaki Roma İmparatorluğu yerleşimlerini bu şekilde korumak amaçlanmış olmalıdır. Bu varsayım hem kaleler hem de yapılan araştırmalar bağlamında daha güçlü bir varsayım olarak karşımıza çıkmaktadır.

Buna örnekler verecek olursak; II. Constantius ve II. Şapur, diplomatik ilişkilerde birbirlerine kardeş diye hitap etmeleri onların aslında eşit güce sahip olduğunun göstergesidir. Bu da kaleleri yapan imparatorun, tedbir almasının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (Blachford, 2021: 4). Bu diplomatik dil aslında gösteriyor ki Roma İmparatorluğu'nun karşısında ya onunla denk ya da daha güçlü bir devletin var olduğunun gerçeğidir. Bu da imparatorun bir korku mu ya da bilinçli bir savunma hattı mı oluşturma gereği duyduğu gibi soruları akla getirmektedir. Buna verilecek en mantıklı cevap, II. Constantius'un bu kalelerle Roma İmparatorluğu'nun doğusuna bir savunma hattı oluşturarak batı yerleşimlerini koruduğu gerçeği anlaşılmaktadır, diyebiliriz.

II. Constantius ve Iulianus, imparatorluk için tehlikenin nereden geleceği sorusuna verecekleri cevap; Mezopotamya sınırından ve II. Şapur'dan geleceğidir. II. Şapur, Suriye ve Küçük Asya'yı koruyan Roma İmparatorluğu kalelerini aşmak için çok çaba sarf etmiş ancak başarılı olamamıştır (Oman, 1897: 32). Bunun aslında bir noktada haklılık payının var olduğunu söyleyebiliriz fakat II. Şapur'un başarısız olduğu söylemi yukarıda aktardıklarımızdan da anlaşılacağı üzere çok da gerçekçi değildir. II. Şapur'un, Mezopotamya'daki pek çok kaleyi ele geçirmesi bu söylemle birebir örtüşmezken ve imparatorun bu noktadan öteye ilerleyememesi ise aslında II. Constantius için yukarıda varsaydığımız stratejisiyle örtüşüyor diyebiliriz.

Varsaydığımız ikinci olasılık, II. Constantius'un bir savunma hattı oluşturma ve Sasanilerin batıya ilerleyişini engelleme düşüncesine sahip olmasına vereceğimiz güzel bir örnek ise, Roma İmparatorluğu'nun bu stratejiye çok da yabancı olmadığı Hadrianus'un politikasına baktığımızda ortaya çıkmaktadır. Hadrianus, sınırları oldukça genişleyen imparatorluğu idare etmenin çok zor olduğu kararını vererek doğu politikasında değişikliğe gitmiş ve bu bölgelerden geri çekilerek doğuya doğru yayılımı durdurmuştur (Olivier, 2020: 282). Bu da sınırları genişleyen bir devletin doğal olarak kendini korumak için aldığı önemli bir tedbirdir, diyebiliriz.

Diğer bir nokta da bunlar yerel kaleler mi sorusudur. Buna örnek verecek olursak; Ebu'l Farac'ın aktardığı *Phocas Dönemi'nde, Sasaniler Tur Abdin'de Taş Kale'de yaşayan yalnızca Romalılar öldürülmüş fakat yerel halk ise öldürülmemiştir. Romalılar, bu durumu anlayınca kaleyi bırakıp kaçmışlardır. Bu olay, her yerde tekerrür etmiştir* (Ebu'l Farac, 1945: 167). Yerel halka dokunulmadığı burada açıkça görülmektedir. Buradaki önemli nokta, bu kalelerde yaşayan halkın, yerleşik yerel unsurlardan oluşan kişilerden oluşmasıdır. Yani buna dayanarak bölge sakinlerinin batıdan buraya taşınan kişilerden oluşmadığını söyleyebiliriz. Bu örnek geç döneme ait olsa da erken dönemde de bu durumun çok farklı olamayacağı muhtemeldir. Yerleşimlerde yaşayan halkın yerel unsurlardan oluşması onların aidiyet bağlarının Roma İmparatorluğu'na karşı güçlü olmadığına göstergesidir, diyebiliriz. Bu durum, kalelerin neden sıklıkla el değiştirdiği gerçeğini de açıklamaktadır. Halkın buradaki zorunlu teslimiyetinin, askerî güç unsurunun baskıladığını söylemek de yanlış olmayacaktır. Roma İmparatorluğu'nun bu bölgeye sadece askerî birliklerle gelmesi ve bölgede bir iskân politikası gütmemesi bunu doğrular niteliktedir. Romalıların bir iskân politikası olması durumunda bunu özellikle bölge hakkında pek çok ayrıntı veren antik kaynaklarda değinilmesi kaçınılmaz olacaktır.

Sonuç olarak, II. Constantius'un yapmış olduğu bu kaleler muhtemeldir ki asıl amacı imparatorluğun Diele Nehri hattının batısında kalan yerleşimlerini korumaktır. Bunun yanı sıra bu bölgedeki kalelerin sıklıkla el değiştirmesinin en önemli sebebi ise; bu kalelerin Roma vatandaşların yaşadığı yerleşimler olmaktan ziyade bölge sakinleri olan yerel halkın yaşadığı yerel kaleler olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Yazar, makale kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmadığını ifade etmiştir.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Etik Kurul izni ile ilgili; bu makalenin konusunu oluşturan çalışmanın yazar/yazarları ve hakemleri, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmişlerdir.

Kaynakça

- Abu'l-Farac (Bar Hebraeus) (1999). *Abu'l-Farac Tarihi* (C. 1 (Ö. R. Doğrul, Çev.). Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ainsworth, W. F. (1842). *Travels And Researches in Asia Minor Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, (Vol. II). London, John W Parker West Strand.
- Akın, H. (2020). *Diyarbakır Kısa Tarihçesi*, 30.01.2023 tarihinde <https://diyarbakirde.com/diyarbakir-kisa-tarihcesi/> adresine erişildi.
- Algaze, G. (1990). The Tigris-Euphrates Archaeological Survey Project, 1988. *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Antalya*, (18-23 Mayıs 1989), içinde (ss. 391-404), Ankara, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Algaze, G., Hammer, E. & Parker, B. (2012). The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project. Final Report of the Cizre Dam and Cizre-Silopi Plain Survey Areas. *Anatolica XXXVIII*, 1-115.
- Ammianus Marcellinus (1862). *The Roman History of Ammianus Marcellinus During The Reigns of The Emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentinian, and Valens*. (C. D. Yonge, Trans.), London, Henry G. Bohn.
- Ammianus Marcellinus (1935). *Ammianus Marcellinus I*. (John C. Rolfe, Trans.). London, William Heinemann Ltd.- Harvard University Press.

- Angiolello, G. M. (1873). *A Short Narrative of The Life and Acts Of The King Ussun Cassano. A Narrative of Italian Travels in Persia, in the Fifteenth And Sixteenth Centuries.* (Charles Grey, Trans.), London, Hakluyt Society.
- Arik, M. O. (2003). *Hasankeyf, Üç Dünyanın Buluştuğu Kent.* İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Barbaro, Josafa (Josafat) (1873). *Travels of Josafa Barbaro. Travels to Tana And Persia.* (William Thomas, S. A. Roy and The Lord Stanley of Alderley, Trans.), London, The Hakluyt Society.
- Barsoum, A. I. (2003). *The Scattered Pearls A History of Syriac Literature and Sciences.* M. Moosa & C. A. Karim (Trans./Ed.), New Jersey, Gorgias Press.
- Baş, G. (2017). Diyarbakır'da Türk Dönemine Ait Olması Muhtemel Figürlü Bir Kabartma. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (2), 372-386.
- Bauer, S. W. (2010). *The History of the Medieval World From the Conversion of Constantine to the First Crusade.* New York, W. W. Norton & Company, Inc.,
- Blachford K. (2021). An Alternative to the Thucydides Trap: The Buffer Zone of Byzantium and Sasanian Persia. *The International History Review*, 44(5), 1077-1090. DOI: <https://doi.org/10.1080/07075332.2021.2005660>
- Boak, A. E. R. (1922). *A History of Rome to 565 A.D.* New York, The Macmillan Company.
- Boran, A. & Aykaç, R. (2019). Yeni Araştırmalar Bağlamında Diyarbakır Kalesi. *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 42, 273-282.
- Bozkurt, A. (2011). İslamiyet Öncesi İdil ve Çevresi Tarihi. M. Nesim Doru (Ed.), *Geçmişten Günümüze İdil (Uluslararası Geçmişten Günümüze idil Sempozyumu Bildirileri) (12-13 Mart 2011)*, içinde, (ss. 35-44). İstanbul, Şirnak Üniversitesi Yayınları-2.
- Brancato, R. (2020). Frontier Land and Rural Settlement in The Upper Tigris River Valley (South-Eastern Turkey) from Roman to Byzantine Age (Second-Sixth Centuries Ad). K. Gavagnin & R. Palermo (Ed.), *Proceedings of the 5th "Broadening Horizons" Conference (Udine 5-8 June 2017) Volume II, Imperial Connections, Interactions and Expansion from Assyria to the Roman Period, Monografie, Volume 3* in (pp. 272-288). Trieste, Franco Zanini.
- Bülbül, İ. & Bülbül, M. (2009). *Kürtçe Anamnez Anamneza bi Kurmancî.* Diyarbakır, Diyarbakır Tabip Odası Yayınları.
- Canard, M. (1991), al-Djazira, B., Lewis, Ch. P. & Schacht J. (Ed.). *The Encyclopaedia of Islam New Edition Volume II* içinde, (pp. 523-524), E. J. Leiden Brill.
- Canard, M. & CL. Cahen (1991). Diyar Bakr. B. Lewis, CH. Pellat & J. Schacht (Ed.), *The Encyclopaedia of Islam, Volume II C-G*, (pp. 343-345), Leiden, E.J. Brill.
- Chronicon Paschale (2007). *Translated Texts for Historians Volume 7 Chronicon Paschale 284-628 AD.* (M. Whitby & M. Whitby, Trans.), Liverpool, Liverpool University Press.
- Corcoran, S. (2008). Diocletian. A. A. Barrett (Ed.), *Lives of the Caesars* in (pp. 228-254), Oxford, Blackwell Publishing Ltd..
- Council of Chalcedon (2005). *The Acts of the Council of Chalcedon Volume I*, (Richard Price and Michael Gaddis, Trans.), Liverpool, Liverpool University Press.
- Çevik, A. ve Konuk, K. (2014). Dicle Nehri Ekseninde Roma İmparatorluğunun İdari Teşkilatlanması ve Sasani Mücadelesi. *XVII. Türk Tarih Kongresi 15-17 Eylül Ankara*, (ss. 533-544). Ankara, TTKY.
- Çevik, A. & Konuk, S. (2011). Roma-Sasani Mücadelesinden İslam Hakimiyetine Kadar İdil ve Yöresinin Tarihi Coğrafyası. M. N. Doru (Ed.), *Geçmişten Günümüze İdil (Uluslararası Geçmişten Günümüze idil Sempozyumu Bildirileri)* içinde (pp. 19-33). İstanbul.
- Demir, A. (2022). Güneydoğu Anadolu Roma Yerleşimlerinden Hasankeyf (Cephas) Kalesi. İ, Demir, F. Korkmaz & A. Manap (Ed.), *Geçmiş Bugün Gelecek Batman Uluslararası Batman Sempozyumu* (28-30 Eylül 2022) içinde (ss. 97-111). Batman, Batman Üniversitesi Yayınevi.
- Demir, M & Keçiş, M. (2017). Nisibis at The Border of Romans and Sasanians Between the Third And Fifth Centuries AD.. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 36(62), 1-30.
- Dodgeon, M. H. & Lieu, S. N. C. (2002). *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 226–363)*, London and New York, Routledge.

- Duymuş Florioti, H. H. (2012). Yeni Asur Dönemi Yazılı Kaynaklarında Bitbahiyani Arami Krallığı. *Tarih Okulu*, XII, 23-40.
- Evlîyâ Çelebi (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul Tebriz-Van*, 4. Kitap I. Cilt. S. A. Kahraman & Y. Dağlı (Ed.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Festus (2001). *Breviarium*. (Thomas M. Banchich & Jennifer A. Meka, Trans.) 25 Ocak 2023 tarihinde <http://www.attalus.org/translate/festus.html> adresine erişildi.
- Göyünç, N. (1994). Diyarbakır, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 9). Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 464-469.
- Gregory Ebu'l Farac (Bar Hebraeus) (1945). *Abu'l Farac Tarihi, Cilt I*, (Ö. R. Doğrul, Çev.), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gregory, T. E. (2005). *A History of Byzantium*. Oxford, Blackwell Publishing.
- Hamdullah el-Müstevfi (Hamdullah Kazvinî) (1919). The Geographical Part I of the Nuzhat-Al-Qulub, E. J. W Gibe Memorial Series, (Vol. XXII), (G. Le Strange, Trans.). Leyden-London, E. J. Brill-Luzac & Co.
- Harmatta, J. (1958). Die Parthischen Ostraka aus Dura-Europos. A. Dobrovits, J. Harmatta & Gy. Moravcsik (Ed.), *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae Tomus VI*, Budabeşte, Akadémiai Kiadó.
- Harrel, J. S. (2012). *The Nisibis War (337-363 Ce) The Strategic Defense Of The Roman Orient*. Unpublished master's thesis, California State University, Northridge.
- Haspolat, Y. K. (2014). *Diyarbakır Surları*, e-kitap 20 Mayıs 2023 tarihinde <http://www.diyarbakirkitaplari.com/kitaplar/30-diyarbakir-surlari-1.html> adresinden erişildi.
- Hekster, O. (2020). Hadrian and The Limits to Power. *Journal of Ancient History and Archeology*, 7/1, 277-287.
- Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. (F. Işıltan Çev.), İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1528.
- Isaac, B. (2000). *The Limits of Empire; the Roman Army*. New York, Clarendon Press.
- İshak, L. (2011). Bazedey Tarihi, İman, Kahramanlık. (A. Arpa Çev.), M. N. Doru (Ed.), *Geçmişten Günümüze İdil (Uluslararası Geçmişten Günümüze idil Sempozyumu Bildirileri)* içinde (pp. 219-231), İstanbul.
- John Malalas (2019). *Chronography BKS 1-7, 10-18*, The Aikaterini Laskaridis Foundation, 01 Mayıs 2023 tarihinde <https://topostext.org/work/793> adresinden erişildi.
- Kaya, Ö. (2009). Hısnkeyfa Artukluları-Eyyubi İlişkilerinde Kilit Rol Oynayan Bir Eyyubi Maliki: Melik Eşref Muzaffereddin Musa", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 2008, Bildiriler I* içinde. (ss. 381-392), İstanbul, Batman Valiliği.
- Kozbe, G. (Ed.) (2017). *Batman İli Kültür Envanteri Hasankeyf III. Cilt*. Batman, Batman Valiliği Batman İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Köse, V. (2017). Nehirler, Kıyıları, Limanlar ve Kentler. *Anadolu*, 43, 179-210.
- Lehmann-Haupt, C. F. F. (1910). *Armenien, einst und jetzt; Vom Kaukasus zum Tigris und nach Tigranokerta*, Berlin, Erster Band, B. Behr's Verlag.
- Lightfoot Chris S. & Healey, J. F. (1991). A Roman Veteran on the Tigris. E. Akurgal, R. Merkelbach, S. Şahin & H. Veters (Ed.), *Epicrafica Anatolica*, 17, 1-8.
- Maksymiuk, K. (2018). Strategic Aims of Şapur II During the Campaign in Northern Mesopotamia (359-360), *Historia I Świat*, 7, 87-97.
- Maksymiuk, K. (2021). 'Industrial Espionage' of Justinian I (527-565). *Historia I Świat*, 10, 445-453.
- Miyake, Y. Maeda, O. Tanno, K. Hongo, H. & Gündem C. Y. (2012). New Excavations at Hasankeyf Höyük: A 10th millennium cal. BC site on the Upper Tigris, *Southeast Anatolia, Neo-Lithics I The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research*, 1-5.
- Miynat, A. (2009). Batılı seyyahların gözüyle Hasankeyf, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 2008, Bildiriler II*. Batman Valiliği, İstanbul, 181-198.
- Morley, C. (2012). *Constantius II*. World History Encyclopedia. 22 Ocak 2023 tarihinde https://www.worldhistory.org/Constantius_II/ adresinden erişildi.

- Nasır-ı Hüsrev (1967). *Sefernâme*, (Abdülvehap Tarzi Çev.), İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 02.07.2023 tarihinde <https://www.foruq.com/books/tr/N/Nas%C4%B1r-%C4%B1%20Husrev%20-%20Sefername.pdf> adresinden erişildi.
- Nizâmüddîn Şâmî (1987). *Zafernâme*. (N. Lugal, Çev.). Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Okçu, D. (2011). İdil'in Eğitim Sorunları ve Çözüm Önerileri. M. N. Doru (Ed.) *Geçmişten Günümüze İdil (Uluslararası Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu Bildirileri)* içinde (ss. 117-133), İstanbul.
- Oman, C. W. Chadwick (1897), *The Byzantine Empire*, New York, G. P. Putnam's Sons.
- Ostrogorsky, G. (2011). *Bizans Devleti Tarihi*, (F. Işıltan, Çev.), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ökse, A. T. (2015). Diyarbakır Kentinin En Eski Yerleşimi: İçkale'deki Amida Höyük, *OLBA*, XXIII, 59-110.
- Önkal, A. (1992). Bekir b. Vâil (Benî Bekir b. Vâil). *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 5 ss. 362-363) İstanbul, Diyanet Vakfı.
- Özdemir, M. (2017). Neolitik Dönem Anadolu Mimarısından Bir Kesit: Çayönü, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3, 248-265.
- Özdoğan, M. (2018). Neolitik Adlamasının Dünden Bugüne Değişen Tanımı, *Azərbaycan Arxeologiyası*, 21 (1), 12-39.
- Özkaya, V. (2021). Dicle Kıyısında Uygarlığın İlk İzleri Körtik Tepe. *Diyarbakır Kültür ve Medeniyet Dergisi*, 1, 48-57.
- Palmer, A. (1990). *Monk and Mason on the Tigris Frontier: The Early History of Tur Abdin*, New York, Cambridge University Press.
- Pauli, G. (1889). Von Hesn Kefa am Tigris bis Bagdad, *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Lübeck*, Heft XII, ed. August Sartori, Lübeck, Dittmer'sche Buchhandlung, 76-121.
- Petrus (Peter the Patrician) (1851). Petrus Patricius. C. Mullerus (K. W. L. Müller) (Trans.-Ed.), *Fragmenta Historicorum Græcorum, Collegit, Disposuit, Notis et. Prolegomenis Illustravit Volumen Quartum* in (pp. 181-191), Paris, Institutum Francia Typographo.
- Plinius (1961). *The Pliny Natural History Volume II Libri III-VII*, (H. Rackham trans.), London, Harvard University Press.
- Procopius (1961). *History Of The Wars Volume I, Books I and II*, (H. B. Dewing trans.), London, Harvard University Press.
- Procopius (1971). *Procopius Buildings Volume VII*. (H. B. Dewing and Glanville Downey trans.), London, Harvard University Press.
- Radner, K. and Schachner A. (2001). Tuşhan'dan Amedi'ye: Asur Döneminde Yukarı Dicle Havzasıyla İlgili Topografik Sorular. N. Tuna, J. Öztürk ve J. Velibeyoğlu (Ed.), *İlsu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*, (ss. 729-776), Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Sağlamtimur, H. (2013). Çattepe/Siirt: Dicle'nin Limanı, *ArkeoAtlas Dergisi* içinde, 29 ocak 2023 tarihinde <https://www.atlasdergisi.com/kesfet/arkeoloji-haberleri/diclenin-limani-cattepesiirt.html> adresine erişildi.
- Sağlamtimur, H. & Aydoğan, İ. (2017). Çattepe Höyük. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 60, 88-93.
- Sağlamtimur, H. & Türker, A. (2012). Çattepe Höyük. A. Çilingiroğlu, Z. Mercangöz & G. Polat (Ed.), *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları* içinde (ss. 65-76), İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü & Sanat Tarihi Bölümü.
- Sağlamtimur, H., Ozan, A. & Uhri A. (2018). Çattepe Höyük, *Batman Müzesi İlsu Barajı Kurtarma Kazıları* içinde (ss. 241-261), Batman, Batman Müze Müdürlüğü.
- Segal, J. B. (1970). *Edessa "The Blessed City"*, London, By Oxford At The Clarendon Press.
- Shiel, J. (1838). Notes on a Journey from Tabriz, Through Kurdistán, via Ván, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836, *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 8, 54-101.
- Stanley, B. (2007). Diyarbakir. M. R. T. Dumper & B. E. Stanley (Ed.). *Cities of the Middle East and North Africa A Historical Encyclopedia* in (pp. 127-132), (e-book), California, Abc-Clio Publishing.

- Şimşek, M. (2010). Süryani Kaynaklarında İdil (Betzabday-Hazak). M. N. Doru (Ed.), *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu (14-16 Mayıs 2010)* içinde (ss. 855-861), Ankara, Şırnak Üniversitesi Yayınları.
- T.C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, (1968). *Köylerimiz 1 Mart 1968 Gününe Kadar*, Ankara, Başbakanlık Basımevi.
- Taşkıran & Kartal (2004). Ilısu Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması 2002 Yılı Çalışmaları. *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı-Cilt II* içinde (ss. 295-304), Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Taşkıran, H. (2009). Paleolitik (Yontmataş) Çağ'da Batman. *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 2008, Bildiriler I* içinde (ss. 1-8.), İstanbul, Batman Valiliği.
- Tavernier, Jean-B. (2006). Tavernier Seyahatnamesi, (Teoman Tunçdoğan Çev.), İstanbul, Kitap Yayınevi.
- Taylor, J. G. (1865). Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 35, 21-58.
- Theodoret (1843). *A History of the Church From 322 to The Death of Theodoret of Mopsuestia, A.D. 427 Book Five*, London, The Greek Ecclesiastical Historians of the First Six Centuries of the Christians Era. Volumes Six.
- Tikkanen, A. (t.y.). *Constantius II Roman Emperor*. Encyclopedia Britannica, 22 Ocak 2023 tarihinde <https://www.britannica.com/biography/Constantius-II> adresinden erişildi.
- Toprak M. F. (2004). Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemu'l-Buldân Adlı Eserine Eleştirel Bir Bakış. *Ekev Akademi Dergisi*, 8/21, 173-181.
- Tuncel, M. (1994). Diyarbakır. *TDV İslâm Ansiklopedisi Cilt 9* içinde, (ss. 469-472), Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 26 Ocak 2023 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/diyarbakir#2-bugunku-diyarbakir> adresine erişildi.
- Uluçam, A. (2007). *Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi 2006-2007 Çalışmaları*, Ankara, Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
- Uluçam, A. (2021). *Arkeolojik Kazılar Işığında Hasankeyf Cilt 1*. İstanbul, Ege Yayınları.
- Urfalı Mateos (2000). Urfalı Mateos Vekâyi-nâmesi (952 -1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1137-1162). (H. Andreasyan, Çev.), Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, E (2012). II. Şapur'un 359 Yılındaki Amida Kent Kuşatmasında Roma ve Parth Ordularının Kullandıkları Silahlar, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/23, 455-475.
- Yıldız İ. (2019). El-Cezeri'nin Yaşadığı Artuklu Sarayı'nın Bilim Tarihi Açısından Önemi, *Keşf-i Kadîm'den Vaz'-ı Cedîde İslâm Bilim Tarihi ve Felsefesi*, İstanbul, Divan Kitap, 545- 556.
- Yıldız, İ. & Öztürk, Ş. (2016). *Diyarbakır Surları*. Ankara, T.C. Diyarbakır Valiliği.
- Yıldız, M. Z., Haykır, M. & Erdem E. (2010). Cizre'nin Kentsel Gelişim Süreci. M. N. Doru (Ed.), *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu (14-16 Mayıs 2010)* içinde (ss. 223-240), Ankara, Şırnak Üniversitesi Yayınları.
- Yücel, M. (2018). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Pers Varlığı (M.S 224-651)*. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Zengin, B. (2001). *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, İstanbul, Samaha Turizm.
- Zosimus. *The History of Count Zosimus, Sometime Advocate And Chancellor Of The Roman Empire*. Translated From The Original Greek With The Notes Of The Oxford Edition, London, Publisher J. Davis.